

जळगाव जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे वितरण व लोकसंख्या वाढीच्या दराचे भौगोलिक अध्ययन

नरेंद्र अशोक पाटील¹ डॉ. प्रवीण विलासराव ठाकरे²

¹(संशोधन विद्यार्थी, भूगोल) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

²(संशोधन मार्गदर्शक) सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पाथरी

तालुका – फुलंब्री, जिल्हा- औरंगाबाद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

Corresponding Author- नरेंद्र अशोक पाटील

सारांश

आदिवासी लोकसंख्येस अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या म्हटले जाते. अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे स्वतःचे वेगळे अस्तित्व आणि विशिष्ट संस्कृती आहे. सामुहिक जीवन जगण्याची पद्धती, एकत्रित निर्णय, आवश्यक तेवढेच पिक घेणे, वनांचे रक्षण करणे अशा विविध चांगल्या पद्धती या जमातीच्या लोकसंख्येकडून शिकण्यासारख्या आहेत.

भारतातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण २०११ च्या जनगणनेनुसार १६.६% आहे तर महाराष्ट्र राज्यातील हे प्रमाण १०.१०% आहे. प्रस्तुत संशोधन निबंधात जळगाव जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे तालुकानिहाय वितरण आणि लोकसंख्या वाढीच्या दराचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

बिजसज्ञा अनुसूचित जमाती, लोकसंख्या, वितरण, वाढ

प्रस्तावना

जळगाव जिल्ह्यामध्ये २०११ च्या जनगणनेनुसार सुमारे १०% लोकसंख्या ही अनुसूचित जमातीची आहे. या जिल्ह्यात भिल्ल, भिल गारीसा, कोळी धोर, डोंगर कोळी, पारधी, अशा विविध जमाती वसलेल्या आहेत. तर तालुकानिहाय त्यांच्या वितरणात तफावत आहे. प्रस्तुत संशोधनामध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे २००१ आणि २०११ या जनगणनेतील लोकसंख्येचे तालुकानिहाय वितरण आणि २००१ ते २०११ याकाळातील वाढीचा न्द्र याचे विवेचन करण्यात आलेले आहे.

उद्दिष्टे

प्रस्तुत अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत,

- १) जळगाव जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे वितरण तालुकानिहाय अभ्यासणे.
- २) जळगाव जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येतील वाढीच्या दराचे तालुकानिहाय तुलनात्मक अध्ययन करणे.

अभ्यास क्षेत्र

जळगाव जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यात उत्तरेकडे स्थित असून हा जिल्हा नाशिक प्रशासकीय विभागामध्ये येतो. या

जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०° १३' ०९" उत्तर ते २१° २१' ४०" उत्तर अक्षवृत्त असून रेखावृत्तीय विस्तार हा ७४° ४६' ५३" पूर्व ते ७६° २३' ०९" पूर्व रेखांश आहे. जळगाव जिल्ह्यात एकूण १५ तालुके असून या जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ११७६५ चौ.किमी. आहे. वर्ष २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ही ४२२९९१७ असून त्यापिकी २१९७३६५ पुरुष तर २०३२५५२ स्त्री लोकसंख्या आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेकडे मध्य प्रदेश राज्याची सीमा आहे, तर पूर्वेकडे बुलढाणा जिल्हा, दक्षिणेकडे औरंगाबाद व जालना जिल्हा, नैऋत्येकडे नाशिक जिल्हा आणि पश्चिमेकडे धुळे जिल्हा आहे.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधन हे दिव्तीयक स्रोताद्वारे प्राप्त माहितीच्या आधारावर पूर्ण केलेले आहे. अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येची आकडेवारी ही जळगाव जिल्हा जनगणना अहवाल २००१ आणि २०११ यातून संकलित केलेली आहे. लोकसंख्या वाढीचा दर काढण्यासाठी पुढील सूत्राचा उपयोग केलेला आहे.

$$\text{लोकसंख्या वाढीचा दर} = \frac{P1 - P0}{P0} \times 100$$

P1 – चालू जनगणनेतील लोकसंख्या

P0 – मागील जनगणनेतील लोकसंख्या

संकलित केलेली आणि सूत्राच्या सहाय्याने प्राप्त झालेल्या माहितीचे सारणी मध्ये मांडणी करण्यातल आलेली आहे. तसेच अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे वितरण नकाशामध्ये दर्शविले असून लोकसंख्या वाढीचा दर हा आलेखाच्या सहाय्याने दर्शविण्यात आलेला आहे.

जळगाव जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्येचे वितरण - २००१

सारणी क्रमांक १ मध्ये जळगाव जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे तालुकानिहाय वितरण आणि एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण दर्शविलेले आहे.

सारणी क्रमांक १

जळगाव जिल्हा - अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे वितरण - २००१

तालुके	एकूण अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या	एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण %	पुरुष %	स्त्रिया %
चोपडा	69893	25.71	51.37	48.63
येवल	51059	20.54	51.33	48.67
रावेर	44704	15.67	51.25	48.75
मुक्ताईनगर	20186	14.65	51.68	48.32
बोदवड	4519	5.71	52.14	47.86
भुसावळ	16035	4.93	51.55	48.45
जळगाव	50304	9.08	51.85	48.15
एरंडोल	17314	11.69	50.55	49.45
धारगाव	23130	14.40	51.71	48.29
अमळनेर	30715	11.70	51.32	48.68
पारोळा	18133	10.67	50.37	49.63
भडगाव	14906	10.48	51.09	48.91
चाळीसगाव	29274	8.20	51.87	48.13
पाचोरा	18442	7.32	51.30	48.70
जामनेर	27337	9.47	51.17	48.83
एकूण	435951	11.84	51.39	48.61

स्रोत - जनगणना अहवाल, जळगाव जिल्हा - २००१

वर्ष २००१ च्या जनगणनेनुसार जळगाव जिल्ह्यातील एकूण अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ही ४३५९५१ असून एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत त्याचे प्रमाण ११.८४% असलेले आढळते. जिल्ह्यात या लोकसंख्येचे सर्वाधिक वितरण हे चोपडा, येवल आणि जळगाव तालुक्यात आढळते, या तालुक्यात ५० हजारापेक्षा अधिक अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या वसलेली आढळते. चोपडा आणि येवल तालुक्यात एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत हे प्रमाण २०% अधिक असून इतर तालुक्यात हे प्रमाण २०% पेक्षा कमी आहे. बोदवड तालुक्यात या जमातीच्या लोकसंख्येचे वितरण सर्वात कमी असून एकूण लोकसंख्येशी हे प्रमाण केवळ ५.७१% असलेले आढळते. चाळीसगाव, पाचोरा, जामनेर, जळगाव, भुसावळ आणि बोदवड या तालुक्यात हे प्रमाण १०% पेक्षा कमी आहे. अनुसूचित जमातीतील पुरुष लोकसंख्येचे प्रमाण हे ५१.३९% तर स्त्रियांचे प्रमाण हे

४८.६१% आढळते. स्त्री व पुरुष प्रमाण हे सर्वच तालुक्यात जवळपास सारखे असल्याचे दिसून येते. बोदवड तालुक्यात पुरुष प्रमाण हे ५२.१४% सर्वात अधिक तर पारोळा तालुक्यात हे प्रमाण सर्वात कमी ५०.३७% असल्याचे आढळते. तसेच स्त्रियांचे प्रमाण पारोळा तालुक्यात सर्वात अधिक ४९.६३% तर बोदवड मध्ये सर्वात कमी ४८.८६% असलेले आढळते. इतर तालुक्यात पुरुष प्रमाण ५१ ते ५२ % आणि स्त्रियांचे प्रमाण ४८ ते ४९% दरम्यान आहे.

जळगाव जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्येचे वितरण - २०११

सारणी क्रमांक २ मध्ये जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे वितरण, एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण आणि स्त्री व पुरुष प्रमाण २०११ च्या जनगणनेनुसार दर्शविलेले आहे.

जिल्ह्यात २०११ च्या तुलनेत अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या आणि एकूण लोकसंख्येशी त्याचे प्रमाण वाढलेले आहे. वर्ष २०११ मध्ये अनुसूचित जमातीची एकूण लोकसंख्या ही ६०४३६७ एवढी असून एकूण लोकसंख्येशी त्याचे प्रमाण १४.२९% आहे. याकाळात देखील या जमातीच्या लोकसंख्येचे सर्वाधिक वितरण हे चोपडा, येवल आणि जळगाव तालुक्यात आढळते. येवल मध्ये ९० हजारापेक्षा अधिक अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या असून

जळगाव आणि येवल तालुक्यात ६० ते ७० हजार दरम्यान आहे. चोपडा तालुक्यात या जमातीच्या लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येसोबत प्रमाण ३०.८६% तर येवल तालुक्यात हे प्रमाण २५.०७% आहे. जळगाव तालुक्यात या जमातीच्या लोकसंख्येचे वितरण अधिक असले तरी एकूण लोकसंख्येशी हे प्रमाण केवळ १०.०७% आहे. जळगाव तालुक्यातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ही प्रामुख्याने शहरी भागात वसलेली आहे.

सारणी क्रमांक २

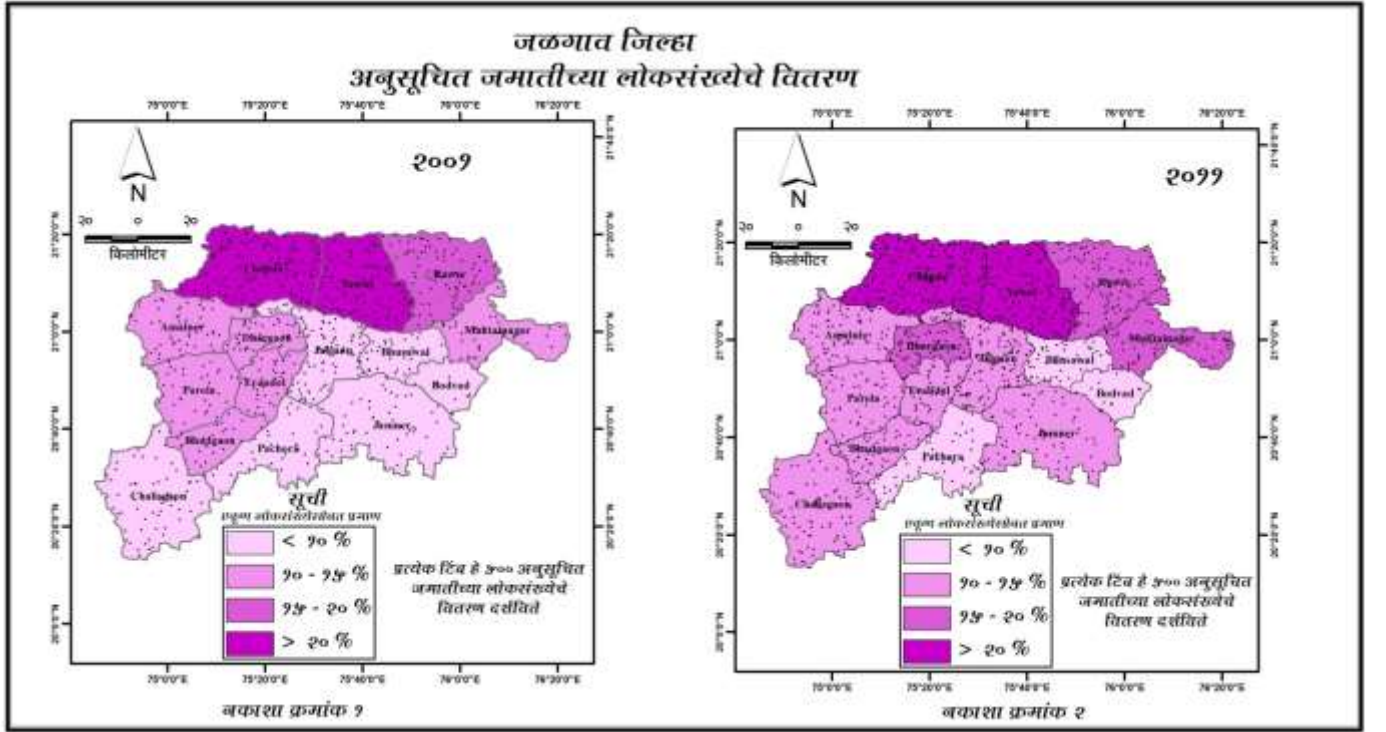
जळगाव जिल्हा - अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे वितरण - २०११

तालुके	एकूण अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या	एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण %	पुरुष %	स्त्रिया %
चोपडा	96521	30.86	51.76	48.24
येवल	68248	25.07	50.76	49.24
रावेर	53512	17.15	50.95	49.05
मुक्ताईनगर	28849	17.65	51.70	48.30
बोदवड	6647	7.24	52.66	47.34
भुसावळ	23100	6.43	50.89	49.11
जळगाव	68075	10.07	51.59	48.41
एरंडोल	24604	14.78	50.97	49.03
धारगाव	29524	17.02	51.79	48.21
अमळनेर	41883	14.55	51.59	48.41
पारोळा	27119	13.78	51.03	48.97
भडगाव	22712	13.94	51.25	48.75
चाळीसगाव	45800	11.04	51.06	48.94
पाचोरा	28754	9.93	51.36	48.64
जामनेर	39019	11.15	51.07	48.93
एकूण	604367	14.29	51.32	48.68

स्त्रोत - जनगणना अहवाल, जळगाव जिल्हा - २०११

भुसावळ तालुक्यात याकाळात या लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी हे प्रमाण सर्वात कमी ६.४३% तर भडगाव तालुक्यात या लोकसंख्येचे सर्वात कमी वितरण आहे. बोदवड, भुसावळ आणि पाचोरा या तालुक्यात हे प्रमाण १०% पेक्षा कमी आहे. अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येतील पुरुष प्रमाण याकाळात ५१.३२% तर

स्त्रियांचे प्रमाण ४८.६८% आहे. स्त्रियांचे प्रमाण २००१ च्या तुलनेत थोडे वाढलेले आढळते. येवल, रावेर, भुसावळ आणि एरंडोल तालुक्यात पुरुष प्रमाण ५० ते ५१ % आणि स्त्रियांचे प्रमाण ४९ ते ५०% दरम्यान आहे. तर इतर तालुक्यात पुरुष प्रमाण ५१ ते ५२% आणि स्त्री प्रमाण ४८ ते ४९% दरम्यान आहे.

जळगाव जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचा वाढीचा दर (२००१ ते २०११)

सारणी क्रमांक ३ मध्ये जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचा एकूण आणि स्त्री-पुरुष लोकसंख्या वाढीचा दर तालुकानिहाय दर्शविलेला आहे. जळगाव जिल्ह्यात २००१ ते २०११ यादरम्यान सर्वच तालुक्यात अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या वाढलेली असल्याने लोकसंख्या वाढीचा दर सर्वच तालुक्यात धनात्मक आहे. संपूर्ण जिल्ह्यात याकाळात ३८.६३% दराने ह्या जमातीची लोकसंख्या वाढलेली आहे. तर पुरुष लोकसंख्येच्या तुलनेत स्त्री लोकसंख्या वाढीचा दर थोडा अधिक आहे. पुरुष

लोकसंख्या वाढीचा दर ३८.४५% तर स्त्रियांचा दर ३८.८२% आहे. तालुकानिहाय लोकसंख्या वाढीच्या दरात तफावत आढळते. चाळीसगाव (५६.४५%), पाचोरा (५५.९२%) आणि भडगाव (५२.३७%) या तालुक्यात जरी ह्या जमातीची लोकसंख्या कमी असली तरी वाढीचा दर मात्र सर्वाधिक आहे. २००१ ते २०११ यादरम्यान ५०% पेक्षा अधिक लोकसंख्या वाढीचा दर दिसून येतो. रावेर तालुक्यात (१९.७०%) सर्वात कमी वाढीचा दर असल्याचे आढळते. इतर तालुक्यात हा दर २० ते ५०% दरम्यान आहे.

सारणी क्रमांक ३

जळगाव जिल्हा - अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचा वाढीचा दर (२००१ ते २०११)

तालुके	एकूण %	पुरुष %	स्त्रिया %
चोपडा	38.10	39.13	37.00
येवल	33.66	32.19	35.22
रावेर	19.70	19.00	20.44
मुक्ताईनगर	42.92	42.96	42.86
बोदवड	47.09	48.56	45.49
भुसावळ	44.06	42.22	46.02
जळगाव	35.33	34.64	36.07
एरंडोल	42.10	43.29	40.89
धारगाव	27.64	27.85	27.42
अमळनेर	36.36	37.08	35.60
पारोळा	49.56	51.52	47.57

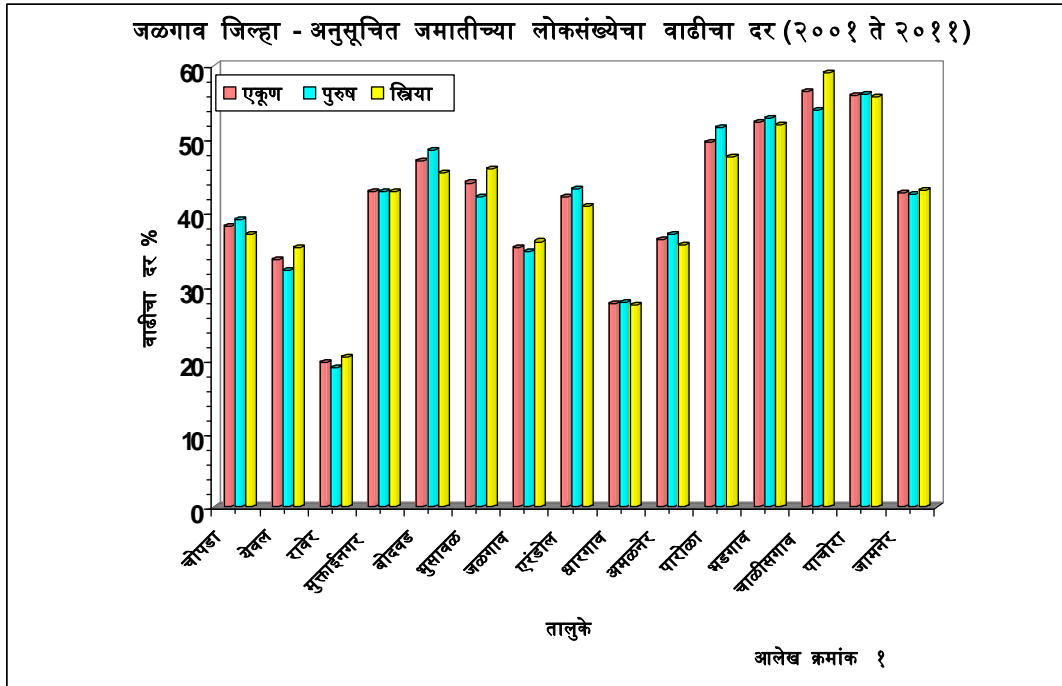
नरेंद्र अशोक पाटील, डॉ. प्रवीण विलासराव ठाकरे

भडगाव	52.37	52.84	51.88
चाळीसगाव	56.45	54.00	59.09
पाचोरा	55.92	56.12	55.70
जामनेर	42.73	42.45	43.03
एकूण	38.63	38.45	38.82

स्त्रोत - संशोधक

पाचोरा (५६.१२%), चाळीसगाव (५४%), भडगाव (५२.८४%) आणि पारोळा (५१.५२%) या तालुक्यात पुरुष लोकसंख्या वाढीचा दर ५०% पेक्षा अधिक असून धारगाव (२७.८५%) तालुक्यात हा दर ३०% पेक्षा कमी आहे. इतर तालुक्यात हा दर ३० ते ५० % च्या दरम्यान असलेला आढळतो.

अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येतील स्त्री लोकसंख्या वाढीचा सर्वाधिक दर हा चाळीसगाव (५९.०९%), पाचोरा (५५.७०%) आणि भडगाव (५१.८८%) असून हा दर ५०% पेक्षा अधिक आहे. तर रावेर मध्ये (२०.४४%) सर्वात कमी आहे. इतर तालुक्यात हा दर २५ ते ५०% दरम्यान असलेला आढळतो.

निष्कर्ष व उपाययोजना

जळगाव जिल्ह्यात अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या सर्वच तालुक्यात वसलेली असून त्याच्या वितरणात मात्र तफावत आहे. तसेच २००१ ते २०११ याकाळात सर्वच तालुक्यात ही लोकसंख्या वाढलेली असली तरी वाढीच्या दरात तफावत आहे. अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येतील स्त्री लोकसंख्येचे प्रमाण कमी असले तरी २००१ ते २०११ याकाळात लोकसंख्या वाढीचा दर पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचा दर ०.३८% ने अधिक आहे. येवेल, रावेर, भुसावळ, चाळीसगाव आणि जामनेर याच तालुक्यात स्त्री लोकसंख्या वाढीचा दर हा पुरुषांच्या तुलनेत थोडा कमी असून इतर तालुक्यात अधिक आहे.

चोपडा तालुक्यात नैसर्गिक वनस्पतींचे आच्छादन अधिक असल्याने या तालुक्यात अनुसूचित जमातीचे वितरण सर्वाधिक आढळते. तर जळगाव तालुक्यात शहरी भागात नरेंद्र अशोक पाटील, डॉ. प्रवीण विलासराव ठाकरे

ही लोकसंख्या अधिक आढळते. भडगाव, चाळीसगाव या तालुक्यात ही लोकसंख्या प्रामुख्याने ग्रामीण भागात नैसर्गिक वनस्पती क्षेत्र अधिक असलेल्या प्रदेशात वाढलेली आहे. अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ही बहुतांश वेळेस कामासाठी भटकंती करत असते आणि त्यामुळेच याच्या वितरणात २००१ मध्ये आणि २०११ मध्ये थोडीफार तफावत आढळते. ग्रामीण भागात शेतीचा विकास केल्यास तसेच रोजगारांची उपलब्धता केल्यास या जमातीचे स्थलांतर कमी होईल. तसेच या जमातीतील प्रगत लोकसंख्येने पुढाकार घेतल्यास या जमातीचा विकास लवकर होईल.

References

1. चांदना आर. सी. (२००९), "जनसंख्या भूगोल", कल्याणी पब्लिशर्स, नवी दिल्ली, पृ. क्र. २२६-२२८

2. District Census Handbook, Jalgaon (2001, 2011), Directorate of Census Operation, Govt. of India
3. गर्ग एच. एस. (१९७८), “जनसंख्या एवं अधिवास भूगोल”, प्रगती प्रकाशन, मेरठ, पृ. क्र. २९२ – २९४.
4. गारे गोविंद (१९९८) “आदिवासी विकासातील दीपस्तंभ”, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. १ – २७७.